

ŞİMAL QIPÇAQCASINDA MÜRƏKKƏB SÖZLƏRİN İNKİŞAF DİNAMİKASI*

İmanyar QULİYEV*

Xülasə: Bu məqalədə şimal qıpçaqcasına aid “Codex Cumanicus” (XIII-XIV əsrlər) və qıpçaq-qriqorian mətnlərinin (XVI-XVII əsrlər) dil materialları əsasında qıpçaq dilində mürəkkəb sözlərin ümumi mənzərəsi verilmiş və bu beş əsr ərzində mürəkkəbləşmə hadisəsinin inkişaf dinamikası araşdırılmışdır. Mürəkkəbləşmə hadisəsi əsas çərçivəsini qorumaqla yanaşı, sosio-mədəni amillərin də təsiri ilə öz əhatəsini genişləndirmişdir, yəni yeni nümunələrlə zənginləşmişdir. Əsas nəticə odur ki, qıpçaq türklərinin bir qismi qriqorianlığı qəbul edib bu məzhəbə aid dini və hüquq mətnlərini türkcəyə çevirsələr də, buna paralel olaraq dini məzmunlu alınma sözlər (şəxs adları və dini terminlər) götürsələr də, bu tip alınma leksika mürəkkəbləşmə prosesində demək olar ki iştirak etməmişdir. Amma ərəb-fars mənşəli sözlərin mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində iştirakına dair müəyyən qədər nümunə vardır. Xülasə, nə erməni dilinin qrammatik sistemi, nə də leksik vahidləri türkcədə mürəkkəbləşmə prosesində özünü göstərə bilmişdir. Digər tərəfdən inkişaf dinamikasında nəzərə çarpan xüsusiyyət QQM-də mürəkkəb cümlə tiplərinin və nümunələrin çoxluğuudur. Belə ki, QQM “Kodeks”dəki bütün mürəkkəb cümlə tiplərinə dair nümunələr ehtiva etməklə yanaşı, bizə yeni strukturlar da təqdim edir.

Açar Sözlər: “Kodeks Kumanikus”, Mürəkkəb Söz, Qıpçaq-Qriqorian Mətnləri, İnkişaf Dinamikası

The Development Dynamics of Compound Words in the Northern Kipchak Language

Abstract: This article provides an overview of compound words in the Kipchak language based on the linguistic materials from the Codex Cumanicus (13th–14th centuries) and Kipchak-Gregorian texts (16th–17th centuries), both of which belong to Northern Kipchak. It examines the development dynamics of word compounding over a span of five centuries. While the compounding phenomenon preserved its core structure, it also expanded under the influence of socio-cultural factors and was enriched with new examples. The main conclusion is that although a portion of the Kipchak Turks adopted Gregorian Christianity and translated religious and legal texts of this denomination into Turkic – thus incorporating religious loanwords such as personal names and theological terms – this type of borrowed vocabulary was almost entirely absent in the compounding process. Nevertheless, there are some examples of Arabic and Persian origin words participating in compound formation. In summary, neither the grammatical system nor the lexical units of the Armenian language played a role in the Turkic compounding process. On the other hand, a striking feature in the developmental dynamic is the abundance of compound sentence types and examples found in the Kipchak-Gregorian texts. These texts not only include all types of compound sentences present in the Codex, but also introduce new syntactic structures.

Keywords: Codex Cumanicus, Compound Word, Kipchak-Gregorian Texts, Development Dynamics

Giriş

Bu məqalədə XIII-XIV əsrlərdə yazıya alınmış “Kodeks Kumanikus”un (Kodeks) və XVI-XVII əsrlərə aid qıpçaq-qriqorian mətnləri (QQM) əsasında qıpçaq dilində mürəkkəb sözlərin (ad bildirən sözlər) yaranma yolları və ümumi mənzərəsi verilmişdir. “Kodeks”də əksini tapan qıpçaq dili materiallarında mürəkkəb sözlərə dair nümunələr az olsa da, QQM-də tamam əksini görürük ki, bunun da həm dildaxili, həm də dilxarici (sosioloji, mədəni, iqtisadi) səbəbləri vardır. Spesifik səbəbi isə “Kodeks”in QQM ilə müqayisədə həcmcə xeyli az olması, həmçinin məhz əcnəbilər tərəfindən yazılması hesab oluna bilər. Amma hər iki qaynaqda dini məzmunlu mətnlərin mövcudluğu və dini inancın qeyri-türk mənşəli, daha doğrusu, ərəb deyil, Avropa (xristian) mənşəli olması ortaq xüsusiyyət sayıla bilər, yəni hər iki qaynaq dini məzmunlu əsərlərdə türkcənin istifadəsinə dair xüsusiyyətləri izləməyə imkan verir. Ərəb və fars dillərinin təsir dairəsindən və hegemoniyasından uzaq, Qara dənizin şimal sahillərində, Krımda dini və milli çeşidlilik mühitində yazılan “Kodeks”in dil materialları bu dillərin təsirinə məruz qalan bir çox türk dilləri – Məmlük qıpçaqlarının və oğuzların dili ilə müqayisədə daha təmiz qalmışdır. “Kodeks”in qıpçaq lüğətində sintaktik üsulla söz

* Bu məqalə “Codex Cumanicus”da mürəkkəb sözlər və tərkibi feillər” adı ilə çap olunmuş (Quliyev, Filologiya məsələləri, № 8, 2019: 59-63) kiçik həcmli araşdırmanın, həmçinin müəllifin “Codex Cumanicus və kuman dilinin leksikası” monqrafiyasında işlənmiş “Mürəkkəb sözlər” mövzusunun (Quliyev, 2023: 174-179) genişləndirilmiş, ixtisar və əlavələr edilib təkmilləşdirilmiş versiyasıdır.

** Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, böyük elmi işçi, Bakı Avrasiya Universiteti, müəllim ORCID: 0009-0004-8259-1621, imanyarquliyev@gmail.com.

yaratıcılığı prosesi mürəkkəb sözlərin yaranması kontekstində maraqlı xüsusiyyətlər kəşb edir. QQM isə “Kodeks”də əksini tapan (və ya tapmayan) qıpçaq dilinin 2 əsr sonra zəngin ifadə imkanlarına malik mükəmməl dil kimi ortaya çıxmasına dair xeyli türkcə material təqdim edir.

Araşdırmanın məqsədi şimal qıpçaqcasına aid materiallar əsasında qıpçaq dilində mövcud olan mürəkkəb sözlərin ümumi mənzərəsini vermək və beş əsr (XIII-XVII əsrlər) ərzində mürəkkəbləşmə hadisəsinin inkişaf dinamikasını araşdırmaqdır. Araşdırmanın birinci dərəcəli mənbələri “Codex Cumanicus” (XIII-XIV əsrlər, Argunşah, Güner, Codex Cumanicus, 2022) və qıpçaq-qriqorian mətnləridir (XVI-XVII əsrlər, KS - ГАРКАВЕЦ А. Н., Кыпчакский словарь, 2023). Tədqiqat üsulları: əsasən təsviri metoddan istifadə edilmiş, yeri gəldikcə müqayisəli tarixi və kəmiyyət metodlarına da istinad edilmiş, həmçinin etimoloji izahlara yer verilmişdir. İnkişaf dinamikasını daha aydın göstərmək üçün sonda cədvəl əlavə olunmuşdur.

Mövzunun araşdırılması: Hər iki mənbəyə dair ayrı-ayrılıqda araşdırmalar aparılmışdır, xüsusilə türkiyəli tədqiqatçı Fatma Şenyüz QQM-də ikiləmələr (defislə yazılan mürəkkəb sözlər) mövzusunun araşdırmışdır (2017: 57-67). Bu məqalədə onun topladığı nümunələrə də istinad edilmiş, həmçinin onun əlavə etmədiyi xüsusilə bitişik yazılan mürəkkəb sözlər verilmiş və müqayisələr aparılmış, eyni zamanda nümunələr Azərbaycan dilçiliyinə uyğun təsnif edilmişdir.

Dil təfəkkür və mədəniyyətin inkişafı paralel addımlayır. Cəmiyyət həyatında baş verən dəyişikliklər insan təfəkküründə, o da dildə özünü göstərir. Bu baxımdan təfəkkür və mədəni həyatın inkişafı bir proses olduğu kimi buna adekvat cavab verən söz yaratıcılığı da bir proses kimi özünü göstərir. Söz yaratıcılığı dəyişən sivilizasiyanın, həyat tərzinin, dövrün, cəmiyyətin, adət-ənənələrin, dünyagörüşün tələblərinə dilin cavab reaksiyası, həmçinin dildaxili qanunauyğunluqların təzahürüdür. Söz yaratıcılığı müəyyən üsullarla gerçəkləşir ki, bunlardan biri də sintaktik üsuldur. Sintaktik üsul söz yaratma prosesinin ən qədim növlərindən biri olub (Cəfərov, 1960: 132) mürəkkəb sözləri meydana gətirir. F.Zeynalova görə “*Dildə mürəkkəbləşmə prosesi təfəkkürlə, şüurun inkişaf dərəcəsi ilə bağlı, həyatı zərurətdən doğan, insanlar arasında ünsiyyət, anlaşma vasitəsi kimi meydana çıxan bir prosesdir*” (2008: 88). Mürəkkəb sözlər nəticə etibarilə həm təfəkkür (kültür, dünyagörüşü), həm də dil hadisəsidir. Türkiyə dilçiliyində mürəkkəb sözə verilən tərif fərqlidir, hətta söz birləşmələrini də bəzən ehtiva edir. “*Bir neçə sözün müəyyən qaydalar çərçivəsində birlikdə işlənməsi ilə meydana gələn yeni sözlər birləşik (mürəkkəb – İ.Q.) sözlər adlanır. Digər bir tərifə görə isə, birləşik sözlər – bir neçə sözün dilin müəyyən qaydalarına uyğun şəkildə birləşərək fərqli bir anlayışı ifadə edən yeni söz qrupları kimi izah olunur*” (Korkmaz, 1992: 47).

Azərbaycan dilçisi Y.Seyidov mürəkkəb sözlərin yaranması üçün konkret şərtlər qoyur və nümunələr əsasında izah edir: “*Mürəkkəb söz fonetik, leksik və qrammatik cəhətdən formalaşmalı və bu formalaşma onun komponentlərinin bitişik yazılmasına əsas verməlidir*” (2002: 82). Ə.Rəcəbli bu şərtlərə qrafik cəhəti də əlavə edir. O hesab edir ki, “*sözlərin birləşib mürəkkəb söz əmələ gətirməsi üçün*” fonetik, qrafik, leksik, qrammatik əlamət və sintaktik vəzifə aspektlərindən birləşməsi zəruridir (2004: 363). Yəni söz bir vurğu altında deyilməlidir, bitişik yazılmalıdır, bir nitq hissəsinə aid olmalıdır və bir sintaktik vəzifə daşmalıdır. Bu təriflərdən aydın olur ki, əsl mürəkkəb sözlər məhz bitişik yazılanlardır. Ancaq defislə yazılan mürəkkəb sözlər də bir leksik məna ifadə edir, bir nitq hissəsinə aid olur və bir cümlə üzvü kimi çıxış edir. Təbii ki, mürəkkəbləşmə təkcə yeni leksik vahidin əmələ gəlməsinə xidmət etmir (balavuz “bal mumu”), həmçinin sözün mənasını qüvvətləndirir (*biyik-biyik* “uca, ən mükəmməl, yüksək”). Əlbəttə, eyni sözün təkrarı zamanı kəşb edilən məna həmin sözün ayrılıqda daşdığı mənadan fərqlənir. Nəticə etibarilə mürəkkəbləşmə hadisəsinin adlarda iki əsas forması nəzərə çarpır: bitişik

yazılanlar, defislə yazılanlar (bu sonuncu Türkiyə dilçiliyində ayrı yazılır). Şimal qıpçaqcasında işlənən mürəkkəb sözlər bu iki kateqoriya üzrə qruplaşdırılmışdır. Mürəkkəb sözlərin inkişaf dinamikası əsas alınaraq əvvəlcə “Kodeks”dən, sonra QQM-dən nümunələr verilmişdir.

1. Müxtəlif Mənalı Sözlərdən Əmələ Gələn və Bitişik Yazılan Mürəkkəb Sözlər

“Kodeks”: *Tünəkün* – bitişik yazılan *tünəkün* “dünən” (36r) sözü dilimizdə işlənən *dünən* sözünün ilkin formasını xatırladır. *Tün* // *dün* sözü tarixən işlənmişdir, *kün* isə “gün” mənasına gəlir. *Eyburun* “ilk, öncə” (30v); *balavuz* “bal mumu” (41r). Bir çox türk dillərində və dialektlərində (türk, karaim, qumuq, balkar) *balaqız*, *balağız*, *balavuz*, *balawız* şəkillərində işlənən bu söz ehtimal ki, *bal* və *ağız*-dan meydana gəlmişdir (Левитская, Дыбо, Рассадин, 2003: 51). QQM-də də eyni sözün *balahus* // *balahuz* // *balağuz* versiyalarına rast gəlinir (KS, 2023: 209).

Arı balı yığandan sonra bal yuvalarının ağzını xüsusi maddə ilə suvayır ki, buna da o dövrdə türklər “balın ağzını tutan maddə” mənasında *balavuz* / *balağız* demişlər. Cənubi Azərbaycanda hazırlanan “Arın lüğəti”ndə *balavuz* “balmumu” ismi ilə yanaşı, *balavuzlamaq* “balmumu ilə qapatmaq, örtmək, sürtmək” feili də qeydə alınmışdır (Hadi, 2005: 101).

Alabota “külündən sabun tozu düzəldilən yabanı ot” (57r); *tutsak* “dustaq, əsir, məhkum” (38r). Bu gün dilimizdə işlənən *dustaq* sözünün ilkin və orijinal forması olan bu mürəkkəb söz iki feildən əmələ gələn isimdir: *dut*- (tutmaq) və *sak*- (saklamaq, saxlamaq) (Məmmədova, 2009: 152). *Biraz* “bir az” (61r); *badbakt* “bədbəxt” (49v). Eyni səhifədə farsca sütundakı *bad* “bəd” sözünün qarşılığı kimi kuman sütununda *yaman* “yaman, pis” sözü verilmişdir. Farsca *şamusdar* sözünün qarşılığı kimi verilən *badbakt* sözü iki alınma sözdən düzəlmişdir. *Bəxt* sözü “Kodeks”də milli şəkilçi ilə birlikdə ayrıca işlənir: *baxtlı* “bəxtəvər” (71v); *yolabars* “zolaqlı qaplan” (60v); *kulabars* “alaca qaplan” (60v). Hər iki nümunə “Kodeks”də bir tapmacada verilmişdir: *Yoqartın kəlgən nə kiyik? Yolabars kiyik deşirlər... Küyürtün kəlgən nə kiyik? Kulabars kiyik, - deşirlər...* “Yuxarıdan gələn hansı vəhşi heyvan? “zolaqlı qaplan”, – deyirlər... Aşağıdan gələn hansı vəhşi heyvan? “Vəhşi alaca (zolaqlı) qaplan”, – deyirlər...” (60v). *Bars* sözü “qaplan, pələng” mənasında işlənmişdir. İndi də bəzi şivələrimizdə gəlinciyə *alafars* deyirlər. *Yolabars* sözündəki *yola*, yaxud *yol* sözü yola bənzədilərək “zolaqlı, xətlı” mənasında izah edilmişdir (Clauson, 1972: 368); *bozak* “boz” (47r); *koltuk* “qoltuq” (65v). Ehtimal ki, *kol* və *tük* isimlərinin birləşməsindən əmələ gəlib “qolun altı, tük olan nahiyyəsi” mənasını ifadə edir.

Elbək “səxavət, zəngin” (70v, 75v); *alaboğa* “delfin, balina, iri balıq” mənalına gəlir. Ehtimal ki, delfinlərin rəng (ala) və iriliyini (buğa kimi) bildirmək üçün *ala* və *buğa* sözlərindən düzəldilmişdir (80v); *yıxöv* “kilsə, məbəd” *Kim ansızın kəlsə bizim yixövgə, ulu kündən başka..* “Kim bazar günündən başqa günlərin birində qəfil bizim kilsəyə gəlsə...” (61r/16-17).

QQM: “Kodeks”də rast gəlinən *yıxöv* “kilsə, ibadətqah” sözü eyni mənada *yıxöv* / *yığöv* / *yuxöv* / *ixöv* / *yaxov* fonovariantlarında QMM-də də işlənir (KS, 2023:1698). Bu *yıx* kökünün qədim türkcədə və bir çox türk dillərində işlənən *ıdıx*, *ıyix* formalarının qədim *ıd*- “göndərmək” sözü ilə əlaqələndirilməsi, “Tanrı tərəfindən göndərilmiş, müqəddəs” mənasını kəsb etməsi barədə fikirlər vardır. *Iyık kün* (“müqəddəs gün”) ifadəsi qaraçay-balkar dilində “bazar günü” mənası kəsb etmiş, oradan da “həftə” anlayışına qədər genişlənmişdir. Sevortyan hesab edir ki, “göndərmək” və “müqəddəs” mənalı arasındakı əlaqə xristian təsəvvürlərinin qədim türklərin keçmişinə (xüsusilə, Orxon yazılarının dövrünə) mexaniki şəkildə köçürülməsidir və yəqin ki, ən qədim mətnlər üçün qəbul edilə bilməz. Ona görə də *ıy-ık* ~ *yid-ik* ~ *yid-uk* və s. formaların *ay*- və *aya*- kökləri ilə, yəni “hörmət etmək, ibadət etmək” mənası ilə əlaqələndirilməsi daha inandırıcıdır (1974: 649-650). KTS-də *yıxöv* kimi söz birləşməsi şəkildə verilmişdir. Qarşısındakı (CC) qeydindən də görünür ki, Məmlük qıpçaq əsərlərində işlənir (Toparlı, 2007: 320).

Yıxöv // *yığöv* sözü “Kodeks”də xristian dini məzmunlu yeni söz təsiri bağışlayır, *kilisa* sözünə alternativ kimi işlədilir. Adətən bu cür sözlər qondarma təsiri bağışlayır, sonrakı dövrdə dildən çıxması gözlənilir. Digər tərəfdən islam mühitində ərəb mənşəli *məscid*, *came*, *məbəd* kimi alınmalar milli sözləri sıradan çıxarmışdır. Yəni dini qəbul edən xalqın ən çox alınmalarla əvəzlənən termatik qrupu məhz dini leksikadır. Amma bu milli söz “Kodeks”dən iki əsr sonra bu dəfə fərqli məzhəbin – qriqorianlığın əsas termini kimi mənaca genişlənərək və işlənmə səviyyəsini artıraraq ortaya çıxır. Hərçənd gözlənilən o idi ki, *yıxöv* sözü “Kodeks”də “kilsə, məbəd” mənasında işlənən *kilisa* // *kilsə* sözü, ya da yunan-qriqorian alternativini tərəfindən üstələnsin, halbuki bu türkmənşəli mürəkkəb söz alınma alternativlərini ciddi şəkildə kölgədə qoyur.

QQM-də ən çox işlənən və “kilsə” mənasını bildirən termin məhz türk mənşəli *yıxöv* // *yığöv* // *yuxöv*-dür. Maraqlıdır ki, “Kodeks”də işlənən *kilisa*, *termə* sözlərinə burada rast gəlinmir. Erməni mənşəli *zamadun* (erm. “ժամատուն” – “zamatun” “dua yeri, kilsə, ibadət, məhəllə keşişinin evi” – *Surp Nigol yıxövünün žamadununun tərədzəsi xoyuldu ramaları bilə da kvatralar bilə* “Müqəddəs Nikolay kilsəsinin məbədində (binasında) çərçivəli və nəfəslikli pəncərələr quraşdırdılar” (KS, 2023: 1780). Maraqlıdır ki, burada *yıxövünün žamadunu* söz birləşməsindən də görünür ki, *yıxöv* ümumən kilsə, *zamadun* isə onun binası, *məbədi* mənasında işənib), *zamuc* (erm. ժամ “zam”, *alayze özgə zamuctan kristanliktən* “eləcə də digər xristian kilsələrindən fərqli olaraq”, KS, 2023: 1780), yunan mənşəli *egeğeci* (erm. Եկեղեցի *yekeghits'i*, yun. ἐκκλησία *ekklisia*, “**kilsə, ibadət məkanı, məbəd, pravoslav dindarların toplusu, möminlərin icması, dini cəmiyyət, yığıncaq, dini məclis**” (KS, 2023: 466)), latın mənşəli *kaplica* (“kiçik məbəd, kilsənin içində müqəddəs relikviyaların saxlandığı bölüm, kiçik dua yeri” (ukrayn. *каплиця* – “kiçik kilsə, ev kilsəsi”, polyak. *kaplica*, lat. *capella*)) sözləri işlənsə də, ən işlək kəlmə məhz *yığöv* / *yıxöv*-dür. Hətta *meçit* sözünün qriqorian mətnlərində qarşılığı da *türk yığövü*-dür (KS, 2023: 954) ki, bu da həmin ifadənin ümumən “məbəd, ibadətqah” mənasında işləndiyini göstərir. *Yıxöv* sözü söz birləşmələri tərkibində də işlənir: *şahır yuxövü* “şəhər kilsəsi” (KS, 2023:1338), *yıxöv törəsi* / *yarğusu* “kilsə // şəriət məhkəməsi” (KS, 2023: 1698) və s. QQM-də rast gəlinən *algış övü* “kilsə, məbəd, ziyarətqah; yepiskop evi, dua evi; seminariya, şagirdlərin/yeni ruhani namizədlərin yetişdirildiyi məktəb” sözündəki *öv* “ev” tərəfi də *ev* sözünün bu mənada işləndiyini göstərir (KS, s.75). *Yığkün* // *yıxkün* (*ıdığ* // *ıyığ* // *yığ* + *kün*) “bazar günü, ibadət günü” mənalarında işlənmişdir (KS, 2023: s.1335), yəni xristianlıqda “möminlərin ibadət etdiyi müqəddəs gün” *Latinlər yənə bu güngi yıxkünnü ündiyirlər* “Latinlər da bu günü bazar günü adlandırırlar” (KS, 2023: 455).

Yarımsürkülğan – “yarı sürünən, tam şəkildə hərəkət edə bilməyən, sürünərək irəliləyən canlı” (KS, 2023: 1642); *yarımavazlı* “1. Yarımsait (erməni dilinin fonetikasında sonar və frikativ səslər, həm cingilti, həm də kar) 2. Yarımsəslə oxunan, yarımtonlu” (KS, 2023: 1641); *yarımkeçə* “gecəyarı, gecənin ortası; şimal” (KS, 2023: 1641); *yarımkün* “günorta, cənub” (KS, 2023: 1642); *aşçıbaşı* “baş aşpaz” (KS, s. 157); *yılbaşı* – “yeni il, ilin əvvəli, təqvimin başlanğıcı” – *kəbir yılbaşıda t'vakan 1045-sində* “Gələn yeni ildə, təqvimə görə 1045/1596-cı ildə” (KS, 2023: 1700); *altunsuvlu* / *altınsuvlu* / *altunsovlu* “qızıl suyuna çəkilmiş, qızıl örtüklü, qızıl kimi parlayan, qızıl rəngli örtüklə bəzədilmiş”. Hətta bu mürəkkəb sözün *altunsuvla-* / *altınsuvla-* “qızıl suyuna çəkmək” mənasında feil forması da vardır (KS, 2023: 87); *altıxanath* “altıqanadlı”; *altıxanath frıştələr* “altıqanadlı mələklər” (KS, 2023: 85); *altıkünç* “altıbucaqlı” burada “rahbin döş nişanı” (KS, 2023: 84); *yılanbalıxı* “ılanbalığı, Anguilla; su ilbizi formasında, uzunsov, sürüşkən balıq növü” (KS, 2023: 1700); *yolkörgüzüçi* “yol göstərən, bələdçi, rəhbər” (KS, 2023: 1711); *altınsözlü* – **Peter Xrisoloqist**, “Qızılsözlü Peter”, çoxsaylı moizələrinə görə ona “**Chrysologus**” (Qızılsöz) ləqəbi verilmişdir (<https://tr.wikipedia.org>). *Arhiaxbaş* / *arhiaxpaş* “arxiyepiskop, arxierey, mitropolit” (KS, 2023: s.126). Burada alınma *arhiax* sözünə milli *baş* sözünün artırıldığı müşahidə olunur ki, belə nümunələr nadirdir.

Ayaxyolu “ayaqyolu” (KS, 2023: 179); *atçibini* “atmilçəyi” (KS, 2023: 165); *atayaxlı* “təkdırnaqlı” (KS, 2023: 164); *aynakün* (farsca *ādinə*, *āynə* “cümə” + türkçə *kün* “gün”) – “cümə” (KS, 2023: 186); *aykün* (*tüzməy*) – “Ay günü (üçün hazırlıq görmək). *Aykün* sözü yəhudi ənənəsindəki şənbə gününə hazırlığı əks etdirir. Yəhudilərdə bu hazırlıq təxminən günorta saat 3 radələrində başlayırdı və 40 illik Misirdən çıxış dövründə, xüsusilə, iki günlük manna ehtiyatının toplanması ilə həyata keçirilirdi. Kənan bölgəsində məskunlaşdıqdan sonra isə bu, qida hazırlanması, təmizlik, bayram geyimlərinin hazırlanması, süfrənin açılması və şənbə üçün çiraqların yandırılması şəklində icra olunurdu. Şənbə günü, digər günlər kimi, saat 18:00-da başlayır və ertəsi gün saat 18:00-a qədər davam edirdi. Digər tərəfdən latın mənşəli “Ay günü” anlayışı cümə günü ilə əlaqəli deyil, çünki Romanın ulduzlara əsaslanan həftə düzümü fərqlidir: bazar – Günəş günü, bazar ertəsi – Ay günü, çərşənbə axşamı – Mars, çərşənbə – Merkuri, cümə axşamı – Yupiter, cümə – Venera, şənbə – Saturn. (İlk iki gün müasir alman və ingilis dillərinə keçmişdir: Sonntag, Sunday, Montag, Monday) (KS, 2023:185,186).

Biyağa – *bəy* + *ağa* “dayı, ağsaqqal (qaynata), böyüklərə müraciət forması” *Donagan... berdi yük Trtat biyağasın* “Donaqan... öz dayısı Trtatı özünə zəmin təqdim etdi” (KS, 2023: 285-86); *birmüjüz* – “təkbunuz, əfsanəvi bir buynuzlu varlıq” (KS, 2023: 278); *birsəğışlı* “həmfikir olan, eyni düşüncəli, fikri bir olan” (KS, 2023: 278); *əvəlbahar* “yaz, yaz vaxtı, yazda” (KS, 2023: 274); *birköjüllüx* “eyni qəlblilik, həmfikirlilik, yekdillik, uzlaşma, uyğunluq”. *Evet xorxarmen, ki ansızım, neçik yılan, ki Ewanı aldadı ustatlıxı bilə kensiniñ, buzulmaqay esiniz sizin birköjüllüxtən, ki K'risdoska bar* “Lakin qorxuram ki, ilanın Həvvanı hiyləgərliklə aldatdığı kimi, sizin düşüncəniz də pozulmasın və sizi Məsihdə olan bu birkəlbililikdən uzaqlaşdırmasın” (KS, 2023: 275); *yeniçəri* – “yeniçəri; Osmanlı ordusunun daimi piyada əsgəri, saray mühafizəçisi” (KS, 2023: 1675); *yənişəhərli* – “Novo qoroddan olan sakin və ya orada doğulmuş şəxs” (KS, 2023: 1665); *yayınbalıx* “balıq növü: yayın balığı, *Silurus* cinsinə aid iri, uzun bığlı çay balığı” *yayınbalıx... kensi vlasniy sbigma tuzlap* “Yayın balığını öz şəxsi pulu ilə duzladı (saxlamaq üçün hazırladı)” (KS, 2023: 1657).

Birboylu – “təkbaşına yaşayan, tənhalığa çəkilmiş, monax, rahib” *birboylular, apeğalar* “Birboylular, yəni apakalar – təkbaşına yaşayanlar – rahiblər, din adamları, guşənişin həyat sürənlər” (KS, 2023: 274); *birboldaş* – “eyni mahiyyətdə olan, eynicinsli” (KS, 2023: 274); *beşyolduz* – “ulduz topası, bürc” *Araba beşyolduzu* – Böyük Ayı (bürc)” (KS, 2023: 262); *yalanbaş* – “başçı, rəhbər, öndər, baş, icma ağsaqqalı” (KS, 2023: 228); *belbağ* “qurşaq, kəmə, belbağı” *Bolqay anar neçik ton, ki kiyər, neçik belbağ, ki bağlar hər kəz belinə kənsiniñ* “Ona geydiyi libas kimi, belinə bağladığı qurşaq kimi olsun” (KS, 2023: 250); *başibuzux* “dəli, ağilsız, başı xarab”. Bu söz həm türkcədəki *başibozuk* (“nizamsız əsgər, başına buyruq adam”) mənasında, həm də məcazən “aqlını itirmiş” şəxs mənasında işlənir. Müasir Türkiyə türkcəsində *başibozuk* termini tarixən qeyri-müntəzəm könüllü əsgərlər (mülki şəxslərdən toplanan döyüşçülər) üçün istifadə olunmuşdur. Buna baxmayaraq, kök mənasında hər iki anlayış bir nöqtədə – “baş və idarə pozuntusu” – birləşir (KS, 2023: 231); *balyeməz* “bal yeməz, (məcazən) ağır türk topu, orta və ağır kateqoriyalı Osmanlı topları (KS, 2023: 211) və s.

2. Sinonim və Yaxın Mənalı Sözlərin Yanaşı İşlənməsindən Meydana Gələn Mürəkkəb Sözlər

“**Kodeks**”də az nümunə vardır: *alan-kulan, kulan alan* “ala bula” (60r); *toz-toprak* “toz-torpaq” (59r); *bal-şəkər* “bal, şəkər, bal kimi şirin”: *Ave, kimniñ totakları // balşəkərdəntur köp tatlı* // “Salam kimin dodaqları // bal şəkərdən çox dadlıdır” (71r).

Prof. M.Arquşah “Kodeks”in əksər tədqiqatlarında yanlış izah edilən *sıy* kəlməsini araşdırmış və müstəqil söz kimi mürəkkəb sözün komponenti olaraq götürmüş, sözün müxtəlif türk dillərində işlənmə xüsusiyyətlərinə dair nümunələr vermiş, kəlmənin “tərcümeyi-hal”ını çıxararaq qaranlıq bir məsələyə aydınlıq gətirmişdir: *sıy tabux (kılmak)* “sayğı, hörmət

göstərmək” - *Bu Bəyimizni övəlim // sıy tabuxnu kılalım* “Bu Rəbbimizi öyək, sayğı, hörmət qılaq” (73r/16-17). *Ağır sıy* “hörmət-izzət” (Argunşah, 2019: 110).

QQM: *aş-suv* “yemək, içmək”; *xucta yatkanlarnıñ baxkaylar ton-opraxların, aşın-suvun* “Qoy xəstəxanada yatanlara geyim, alt paltarı və yemək-içməklə bağlı qayğı göstərilsin” (KS, s.163); *at-araba* “qoşqusu, arabası və yəhəri ilə birlikdə atlar” *Atasınıñ maña borçu bar edri, da maña atlar-arabalar bilə, çert bilə, tepsilər bilə tölöv ettilər* “Onların atası mənə borclu idi və onlar bu borcu mənə atlar, qoşqulu arabalar, xırda əşyalar və hədiyyələrlə ödədilər” (KS, s.164); *at-it* “ev və təsərrüfat heyvanları”; *hər türlü sağıt, temir-bağır, at-it, adam-hayvan* “hər cür avadanlıq, dəmir və mis, at-itlər, insanlar və heyvanlar” (KS, s.166); *at-xara* “atlar və inəklər ilə öküzlər, bütün mal-qaralar”; *atın-xarasın prinat etiptir* “O, bütün mal-qaranı aldı” (KS, s.166). *Mal-qara* mürəkkəb formasının birinci tərəfinin *at*-la işlənməsinə şahid oluruq. *Tuvar-öğüz* “mal-qara” (KS, 2023: 1516); *yəşil-xaraca (çekmən)* – “yaşıl-qara (rəngli çəkmən, uzun üst geyim), tünd yaşıl və ya zeytun rənginə çalan parça” (KS, 2023: 1666); *köklü-xaralı* “mavitraq-qaramtıl” (KS, 2023: 722); *morlu-köklü* “bənövşəyi-mavi” (KS, 2023: 982); *sarı-xızılı* “sarı və qırmızı, sarı-qırmızı” (KS, 2023: 1241); *sarı-yağız* “sarı-yanız, qumral” (KS, 2023: 1241); *xara yağız* “kara-yağız” (KS, 2023: 810); *Yağız* sözü “tünd qəhvəyi” mənasında qədim türkcədə işlənmişdir. *Yəşilli-brunatnıylı* “yaşıl-qəhvəyi” (KS, 2023: 1682) nümunəsində ikinci komponent “qəhvəyi, tünd-sarı, tünd-bənövşəyi, al-qırmızı, bənövşəyi” *mənalalarına gələn* ukraynca “брунатний, бурнатний” sözüdür (KS, 2023: 337); *ax-kafuri* “kafur ağı, qar ağı” (KS, 2023: 6).

Yarlı-çarəsiz – “yoxsul, gücsüz, aciz” (KS, 2023: 1643); *yay-ox* – “ox və yay, yay və ox dəsti” (KS, 2023: 1658); *Yaylı-Oxlu* “Latınca *Sagittarius*, türkcədə “Oxatan” adlandırılan bürc” (KS, 2023: 1657); *alax-xulax*: ketti alax-xulax xoymıyın dekretni “hətta fərmanı axıra qədər dinləmədən oranı tərək etdi” (KS, 2023: 66); *altın-kümüş / altun-kümüş* “qızıl və gümüş, qızıl və gümüşdən hazırlanmış zinət əşyaları” (KS, 2023: 85); *altun-inci* “qızıl və inci, qızıl və incidən hazırlanmış zinət əşyaları” (KS, 2023: 87); *az-köp* “az-çox, bir az” (KS, 2023: 193) *əgər azdan köptən nemə bar edi esə..* “əgər onun azdan-çoxdan bir şeyi vardısı..” (KS, 2023: 193); *atalı-oğullu* “atalı-oğullu, ata və oğlu” (KS, 2023: 165); *atlı-çuvlu // atlı-çovlu* “məşhur, adlı-sanlı”. (KS, 2023: 168); *barlı-tirlikli* “zəngin, varlı-hallı” (KS, 2023: 225); *esli axıllı* “ağıllı-başlı” (KS, 2023: 504). Qədim türkcədən gələn *es (us)* “ağıl” sözü “Kodeks”də də işlənir.

Hörmətli-ezətli “hörmət-izzətli” (KS, 2023: 594); *xırığısız-uçsuz* “sərhədsiz və sonsuz, ucsuz-bucaqsız” (KS, 2023: 851); *söz-süz-gələcisiz* “mübahisəsiz, sözsüz-söhbətsiz” (KS, 2023: 1299); *suçsuz-günahsız* “günahsız, məsum” (KS, 2023: 1326); *artı sıra* “ard-arda” (KS, 2023: 141); *əvəl-burun* “öncəliklə” (KS, 2023: 197). “Kodeks”də bu sözün daha qədim və milli variantı işənir: *eñburun* “ilk, öncə” (30v); *çanax-ayax* “yemək və içmək üçün qab-qacaq dəsti – nimçələr, boşqablar, sinilər və fincanlar, qədəhlər, stəkanlar” (KS, 2023: 367); *çara-dərman* “yollar və üsullar” (KS, 2023: 369); *çayır-çimən* “çayır-çəmən” (KS, 2023: 373); *ət-xan* “ət-qan, soy” (KS, 2023: 510); *inamsız-dinsiz* “dinsiz, inançsız” (KS, 2023: 613); *xul-xutan* “xidmətçi, məmur” (KS, 2023: 895); *xul-xuluxçı* “məmurlar, xidmətçilər” (KS, 2023: 895); *sağ-salam* “sağ-salamat, mükəmməl” (KS, 2023: 1223); *söz-buyruq* “söz, tapşırıq, sözün-buyruğun, nə qulluq” (KS, 2023: 1307); *söz-davi* “hər cür söhbət və mübahisə” (KS, 2023: 1307); *söz-gələci* “gəvəzə, çoxdanışan” (KS, 2023: 1307); *ton-oprax* “giyim və alt paltarı” (KS, 2023: 1482); *törəsiz-nesiz* “hökmsüz-zadsız” (KS, 2023: 1495); *tuz-ötmək* “duz-çörək, nahar, süfrə, qida, çörək kəsmək, qonaqpərvərlik” (KS, 2023: 1518); *yalan-açıx* “anadangəlmə çılpaq” (KS, 2023: 1629); *yarağ-yasax* “yaraq-yasaq” (KS, 2023: 1649); *yarlı-çarəsiz* “yoxsul və çarəsiz” (KS, 2023: 1658). “Kodeks”də: *Ave, yarlı, yoxsul bolqan!* “Salam, yazıq, yoxsul olan” (72r); *yeməx-içməx* “yemək-içmək” (KS, 2023: 1688); *yengə-ğızlar* “qadınlar və qızlar” (KS, 2023: 1691); *əmin-sövünçlü* “sakit, hüzurlu və nəşəli” (KS, 2023: 487); *ağa-xardaş // aha-xardaş* “böyük və kiçik qardaş” (KS, 2023: s. 41); *börk-çepec* – “baş örtüyü, papaq formalı çəpəc; bəzəkli, samur quyruqlu və naxışlı tabin (parça növü) papaq” (KS, 2023: 324); *barı-tügəl* “hamısı və tam şəkildə”. *Tügəl*

sözü ayrılıqda “Kodeks”də eyni mənada işlənmişdir. QQM: *bar mənim sbqam, da barı-tüqəl dügüldür* “Pulum var, amma hamısı və tam şəkildə deyil” (KS, 2023: 274); *bir-eki* “bir-iki, cüt, bir neçə” *bir-eki işni* “bir-iki şeyi (iş)” (KS, 2023: 334); *burun-ağız* – “burun və ağız, sifət, üzün ön hissəsi” *burnun-ağzın xara xanqa yuvuptur* “Onun bütün sifətini (burnunu və ağzını) qan içində qoymuşdu” (KS, 2023: 337).

3. Eyni Sözü Təkrarı ilə Meydana Gələn Mürəkkəb Sözlər

“Kodeks”: *Kündə-kündə* “hər gün” (30v). İmişli şivəsində eyni mənada və *gündə-gündə* formasında bu gün də işlənir. *Tək-tək* “tez-tez” (32v). *Yöp-yöp* “yavaş-yavaş” *yöp yöp ulu bolur* “yavaş-yavaş böyüyür” (56r); *uzun-uzun* “çox uzun, uzun-uzun” *Uzun uzun sırqalak // uçuna deyri sırqalak...* “Uzun-uzun sürüşkən // ucuna qədər sürüşkən” (60v); *kısqa-kısqa* “qısa-qısa” *Kısqa kısqa sırqalak // kırivına deyri sırqalak* “Qısa-qısa sürüşkən // Kənarına qədər sürüşkən” (60v). *Öz-özi* “öz-özünə”: *Ave, kim tatlı ovlıya // özözi körüp turqanda* “Salam, ki sevimli oğluna // öz-özünə baxanda” (72r).

QQM: *ayrı-ayrı* “ayrı-ayrı” 8 *xəgıt ayrı-ayrı yazqan* “ayrı-ayrı tərtib olunmuş 8 sənəd” (KS, 2023: 187); *axırın axırın* “yavaş-yavaş” (KS, 2023: 62). Bu söz dizin-dizin (sürünmək) strukturunu xatırladır. C.Klauson sözün çox zaman həm “nəzakətlə”, həm də “sakitcə” mənasında istifadə edildiyini, qədim dövrlərdə bu sözün qısa forması olan *akuru* şəklində işləndiyini və XI əsrdə isə -n şəkilli variantının meydana çıxdığını qeyd etmişdir (Clauson, 1972: 89). Bu söz Qaraxanlı türkcəsində *aqrın*, Xarəzm və Məmlük-qıpçaq türkcəsində isə *aqrın* ~ *aqrın* formalarında işlənmişdir (Şenyüz, 2017: 262). *Azar-azar* “bir az, yavaş-yavaş, az-az” (KS, 2023: 191); *başxa-başxa* “ayrı-ayrı, başqa-başqa” (KS, 2023: 233); *birər-birər* “bir-bir, ayrı-ayrı, sırayla” (KS, 2023: 275); *bir-bir* “1. bir-bir, hər dəfə bir; 2. bir qədər, bəzisi” (KS, 2023: 275); *böyük-böyük / biyik-biyik* “uca, ən mükəmməl, yüksək” (KS, 2023: 291); *özgə-özgə* “başqa-başqa, fərqli-fərqli” (KS, 2023: 1110); *pırxıldı-pırxıldı* “çalxantılı, gurultulu, vadidən axan” (KS, 2023: 1142); *rəng-rəng* “rəngarəng, al-əlvan” (KS, 2023: 1194); *tez-tez* “çox sürətli, çox tez” (KS, 2023: 1435); *türlü-türlü* “çeşid-çeşid, müxtəlif, fərqli-fərqli” (KS, 2023: 1527); *ulu-ulu* “çox böyük, uca, əzəmətli” (KS, 2023: 1550); *vaxt-vaxt* “ara-sıra, bəzən, zaman-zaman” (KS, 2023: 1585); *arı-aruv* “mübarək, ədalətli, ismətli, dürüst” (KS, 2023: 129); *arı-aruv töşəktən* “*iffət (ismət) yatağından...*” (KS, 2023: s. 128); *uvax ta uvax* “xırda-xuruş, önəmsiz şeylər” (KS, 2023: 1566); *yarım da yarım* “yarı-yarıya, hər ikisinə bərabər” (KS, 2023: s.1657); *biy-biyət* “zadəganlıq, əyanlar, knyazlar və nüfuzlu zadəganlar” *biy-biyətkə xos təqzim aytdı* “Zadəganlara məxsus ehtiram ifadə etdi” (KS, 2023: 288); *yıgıt-yıgıt* “çox tez-tez, dəfələrlə, sıx şəkildə, davamlı olaraq, çoxlu sayda” *Təhri eminlikniñ sındırgay eski düşmannı aya xıñız tibinə sizin yıgıt-yıgıt* “Aman Tanrı, sülhün Tanrısı, köhnə düşməni sizin ayaqlarınız altına tez-tez və çoxsaylı şəkildə əzəcək” (KS, 2023: 1710) və s.

4. Əksmənalı Sözlərin Yanaşı İşlənməsi ilə Meydana Gələn Mürəkkəb Sözlər

Bu tipli nümunələr **“Kodeks”**də çox azdır: *kök yer* “yer-göy” *Ave! Ölümniñ bavlarnı / üzdi bizgə kök-yer xanı* “Salam, ölümün bağlarını // qopardı bizə göy və yerin şahı” (72r); *kök-yerni barça tolturdu* “bütün göyü və yeri doldurdu” (72r).

QQM-də isə kifayət qədər belə nümunə vardır: *oğulsuz-xızsız* ~ *oğulsız-xızsız* “oğulsuz və qızsız, övladsız” (KS, 2023: 1041); *ölüm-tirim* “ölüm və həyat” (KS, 2023: 1098); *xız-oğlan* “həm qız, həm oğlan (hermafrodit)” (KS, 2023: 863); *oğul-xız* “oğul və qız, övladlar” (KS, 2023: 1040); *erkək-tişi* “kişi və qadın” (KS, 2023: 496); *ölüm-tirim* “ölüm-dirim” (KS, 2023: 1098); *uçuz-bahalı* “nə ucuz, nə də bahalı, orta qiymət” (KS, 2023: 1542); *xaralı-axlı* “qara-ağ, alacalı, nöqtəli” (KS, 2023: 808); *axlı-xaralı* 1. ağıl-qaralı, zolaqlı, 2. Qabıqla örtülmüş (KS, 2023: 62); *oñlu-soñlu* “sağ-sol” (KS, 2023: 1056); *artıxı-eksiki* “nə artıq, nə əskik” (KS, 2023: 139) // *artıx-eksik* *xırıldı artıx-eksik ne ki 2 miñ adam* “**təxminən 2 min nəfər məhv edilmişdi**” (KS, 2023: 139); *kirmə-çıxma* “çağırmaq, qatılmaq, ziyarət” (KS, 2023: 697); *barı-yoxu* “varı-yoxu” (KS, 2023: 223); *baryoqtur* “yəqin ki, ehtimal ki, çox güman” *tapulur baryoqtur cokolvek* “Çox

güman ki, nəşə tapılar” (KS, 2023: 226); *ertə-keçə* “səhərdən axşama, gün boyunca” (KS, 2023: 499); *kündüz-keçə* “gecə-gündüz” (KS, 2023: 773); *ulu-kiçi* “böyük və kiçik, yaşlı və cavan” (KS, 2023: 1547); *uç-toğa* “ucu və tikiş, eniş və bağ” (KS, 2023: 1541); *yaxşı-yaman* “yaxşı və pis, xeyir və şər” (KS, 2023: 1628); *yaman-sağlam* “şər ruhlu, pis və sağlam” (KS, 2023: 1637); *yer-kök* “yer və göy” (KS, 2023: 1702); *alım-satım* “alqı-satqı, ticarət” (KS, 2023: 79); *alış-beriş* “alqı-satqı, mübadilə, alver, ticarət razılaşması, ticarət” (KS, 2023: 82); *baş-tebən* “başıaşağı, başı aşağı sallanmış”, məcazi mənada “utanc içində” *butaxlarından aşağı asılıptırlar baş-tebən adəmilər də xatınlar* “Budaqlarından aşağı asılmışdılar – başıaşağı vəziyyətdə kişi və qadınlar”; *Biy Teñri kəndinə boluşkay, da düşmanların baş-tebən etkəy* “Tanrı özü ona yardım etsin və düşmənlərini başıaşağı çevirsin” (KS, 2023: 237); *bügün-taңda* – “bu gün-səhər, yaxın zamanda, tezliklə” (KS, 2023: 337); *ayax-xol* “əl-ayaq” (KS, 2023: s.179); *ərli-xatunlu* “evli, evli-çişikli” (KS, 2023: 497); *örtü-töşək* “örtü-döşək, ədyal və yataq” (KS, 2023: 1101) və s.

5. Tərəflərindən Biri Ayrılıqda İşlənməyən Mürəkkəb Sözlər

“Kodeks”də bu tip nümunələrə rast gəlinməyə də, QQM-də xeyli nümunə işlənmişdir: *xarcsız xurcsuz* “xərcsiz-xürcsüz” (KS, 2023: 812); *əyri-büyrü* “əyrü-müyrü” (KS, 2023: 472); *əski-müskü* “köhnə-külə, köhnəlmiş şeylər” (KS, 2023: 503); *xarış-muruş* “qarışıq, qarış-quruş” (KS, 2023: 816); *tasa-xusa* “böyük narahatlıq, kədərli” (KS, 2023: 1393); *ufax-tüvəx* “xırda-xuruş, xırda şeylər” (KS, 2023: 1542) – müasir Türkiyə türkcəsində *ufak tefek*; *alaca bulaca / yalaca-bulaca* “alabula, rəngbərəng, xallı” (KS, 2023: 66) və s.

6. QQM-də İşlənən Elə Mürəkkəb Sözlər

Onların ikinci komponenti birincinin inkar formasıdır: *bilgən-bilməgən* “bilən və bilməyən, qəsdli və qeyri-ixtiyari” (KS, 2023: 270); *körünür-körünməs* “görünən-görünməyən, dərhal yoxa çıxan” (KS, 2023: 742); *körüb-körmiyin* “sezilmədən, diqqət çəkmədən” (KS, 2023: 742) və s. *Körümlü-körümsüz* “görünən və görünməyən” sözü isə antonim şəkilçilərin iştirakı ilə əmələ gəlmişdir (KS, 2023: 741);

b. Elə mürəkkəb sözlər də var ki, onları hansısa kateqoriyaya bir mənalı şəkildə daxil etmək olmur, müasir dildə bu tipli sözlərin bəziləri mürəkkəbləşmə prosesini başa çatdırmışdır və bitişik yazılır. Məs. *anadangəlmə* stukturunu xatırladan: *saraydan çıxma* “saraydan çıxma, seçilən, yüksək səviyyəli” (KS, 2023: 1239);

c. Bəzi mürəkkəb sözlər isə eyni sözün təkrarından meydana gəlsə də, ortada qrammatik şəkilçi işlənmişdir: *bir-də-bir* “bir-birinə qarşılıqlı şəkildə, xüsusilə, ayrıca” *Yoxsa siz də ol türlü bir-də-bir, zəra hər bir kiməsə kəndi xatunun alay sövgəy, neçik kəndi boyun, da xatın xorxkay ərindən kənsini* “Elə isə siz də ayrı-ayrılıqda, hər biriniz öz arvadınızı öz bədəni kimi sevin və qadın da ərindən qorxsun” (KS, 2023: 274); *yarım da yarım* “yarı-yarıya, hər ikisinə bərabər” (KS, 2023: 1657); *uvax ta uvax* “xırda-xuruş, önəmsiz şeylər” (KS, 2023: 1566);

ç. Yaxud eyni və yaxın mənalı sözlərdən əmələ gələn mürəkkəb sözlərin ikinci tərəfində qrammatik (*atlı-atınça* “adıyla, adına görə” (KS, 2023: 168); *əvəl-əvəldən* “başlanğıcda, ilk olaraq, sonsuzacan” (KS, 2023: 197); *əvəlçin-ilgərtin* “əvvəlcə” (KS, 2023: 197) və ya leksik şəkilçi işlənir (*biy-biyət* “zadəganlıq, əyanlar, knyazlar və nüfuzlu zadəganlar” (KS, 2023: 288), yaxud ikinci komponent ilkin formanı xatırladır (*arı-aruv töşəktən* “*iffət (ismət) yatağından...*” (KS, 2023: s. 128).

d. “Kodeks”də quruluşca olmasa da, məna cəhətdən mürəkkəbləşən sözlər də var, yəni iki söz bir məna bildirirsə də, fonetik, qrafik cəhətdən mürəkkəb sözlər sayıla bilməz: *ichi kor* “qısqanc, xəsis, paxıl” far. qar. *baxıl* (50r); *artındaqı (kaş)* “yəhərin arxa hissəsindəki çıxıntılı yer (52r). Ola bilsin ki, dilə gələn və xalq tərəfindən asanlıqla qəbul edilib işlədilən bəzi alınma sözlər (*paxıl* və s.) bu kimi ifadələrdə mürəkkəbləşmə prosesini dayandırmışdır.

Sonuncu kateqoriyanın *a* bəndi istisna olmaqla, digər bəndləri əsasən epizodik xarakter daşıyır, daha çox danışq dilinin, ya da qədim türkcənin izləri kimi özünü göstərir, yaxud hələ də formalaşma mərhələsindədir.

Nəticə

1. Müasir türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində əsl mürəkkəb sözlərin həm sayca çoxluğu, həm də əhatə dairəsinə görə zənginliyi onu göstərir ki, mürəkkəb sözlərin azlığı təkcə dilin sadəliyə, azhecalılığa meyilliliyi ilə bağlı deyildir. Cəmiyyətin mədəni səviyyəsi, təhsili və dünyagörüşü artdıqca, dilə yeni-yeni məfhumlar gəldikcə mürəkkəb sözlərin sayı da təbii olaraq çoxalır, bunu isə həmin strukturların sadələşməsi prosesi izləyir. Mürəkkəbləşmə əslində iki mərhələdən ibarətdir: 1. Sözlərin tam mürəkkəbləşməsi, bir vurğu altında deyilməsi, bir anlayış ifadə etməsi. Bu zaman komponentlər aydın seçilir, öz fonetik və qrafik formasını saxlayır. 2. Sözlərin daxili strukturunun sadələşməsi prosesi. Bu proses 1-ci mərhələdən sonra başlayır, daha çox tələffüzün asanlaşmasına xidmət edir. Bu prosesdən sonra mürəkkəb sözün komponentlərindən ən azı biri, əksər hallarda ikincisi orijinal formasını itirir.

2. “Kodeks”də sintaktik üsulla söz yaradıcılığı morfoloji üsul qədər məhsuldar olmasa da, buradakı nümunələr o dövrlə qıpçaq, ümumən türk dillərində sintaktik üsulla söz yaradıcılığı prosesini müəyyən aspektlərdən izah etməyə imkan verir. Əlavə edək ki, “Kodeks”də “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı qədər rəngarəng məzmun və formalı mürəkkəb sözlərə rast gəlinmir. “Kodeks”də mürəkkəb quruluşlu ad bildirən sözlər olduqca azdır. Bəzi sözlər, məsələn, bu gün “bu gün”, qaraquş “qartal” sözləri abidədə həm ayrı, həm də bitişik qeyd edilmişdir. Ərəb dilinin təsiri ilə bir çox türk dillərinə keçən, o cümlədən Azərbaycan klassik ədəbiyyatında geniş işlənən izafət tərkibləri isə, demək olar ki, yox dərəcəsidir. Bunu Dəşti-Qıpçaq türklərinin yazı ənənəsinin (məhz XIII-XIV əsrlərdə) oğuz dilindən geri qalması, şimal qıpçaqlarının Şərqi mədəniyyət mərkəzlərindən uzaqda məskunlaşması, həmçinin “Kitabi-Dədə Qorqud”un dastan ədəbiyyatının şah əsərlərindən olması ilə izah etmək olar.

3. Önemli məqamlardan biri də xristianlığa xas əsas terminlərdən birinin, yəni *kilsə* sözünün əcnəbi versiyaları ilə yanaşı, türk versiyasının təxminən 5 əsr ərzində işlənməsi və dominant olmasıdır. *Yığöv // yuxöv* sözü bu mənada “kilsə, ibadət yeri, monastr, məbəd, dua yeri” mənalarında demək olar ki, bütün məqamlarda əsas və ümumişlək termin kimi özünü göstərir ki, bu da bu tip dini mətnlərin təbiətinə ziddir. Bu fakt eyni zamanda qıpçaqcanın ifadə imkanlarına, qədim terminlərin yeni kontekstdə işlənmə aktivliyinə bariz nümunədir.

4. Maraqlıdır ki, VIII-X əsrlərdə göytürk və uyğur abidələrində QQM-dəki qədər mürəkkəb sözlərə rast gəlinmir, eyni vəziyyət “Kodeks”də də özünü göstərir ki, o da uzaq dövrün deyil, XIII-XIV əsrlərin güzgüsüdür, amma XVI əsrdən başlayaraq yazılan qıpçaq-qriqorian mətnlərində kifayət qədər mürəkkəb söz var. Bu da birincisi, “Kodeks”in məhdud lüğəti, ikincisi, yazıldığı dövrdə şimal qıpçaq dilinin – yazı dilinin hələ formalaşmaması ilə izah oluna bilər. QQM-də isə mürəkkəbləşmə prosesinin bugünkü dillə müqayisədə bütün strukturlarının ortaya çıxması M.Arquşahın da dediyi kimi, qıpçaq-qriqorian mətnlərinin qıpçaqların əsl yazılı ədəbi dili olduğunu ortaya qoyur.

5. Mürəkkəb sözlərin inkişaf dinamikası iki yöndə özünü göstərir: 1. Məzmun cəhətdən: “Kodeks”lə müqayisədə QQM-də daha çox məfhumun mürəkkəb sözlə ifadəsinə rast gəlik ki, bu da yuxarıda aydın görünür. 2. Forma, yəni yeni mürəkkəb söz tipləri cəhətdən: “Kodeks”də rast gəlinən mürəkkəb söz tiplərinin hamısı yeni anlayışlar ifadə edərək, kəmiyyətcə artaraq QQM-də əksini tapır, ancaq QQM-də elə yeni tiplər (məsələn, tərəflərindən biri ayrılıqda işlənməyən mürəkkəb sözlər tipləri, bir sıra alttiplər: qeyri müəyyən yiyəlik hallı söz + mənsubiyyət şəkilçisi söz, məs. *yılanbalıxı, yılbaşı, atçibini*) vardır ki, onlara “Kodeks”də rast gəlmirik. Hətta QQM-də mürəkkəb sözün modallıq bildirməsinə şahid oluruq: *baryoqtur* “yəqin ki, ehtimal ki, çox güman” *tapulur baryoqtur cokolvek* “Çox güman ki, nəşə tapılar”.

6. Mənşə məsələsinə gəlincə mürəkkəb sözlərin böyük əksəriyyətini türk leksikası təşkil edir, çox az sözdə alınma leksika iştirak etmişdir. Əksər mürəkkəb sözlərin bütün komponentləri, bəzi mürəkkəb sözlərin bir komponenti türk mənşəlidir. QQM-də bəzi ərəb-fars mənşəli sözlərlə yanaşı, epizodik şəkildə slavyan (*yəşilli-brunatnyı* “yaşıl-qəhvəyi”) və monqol (*söz-*

gələci “çox danışan” *sözsüz-gələcisiz* “mübahisəsiz, sözsüz”) mənşəli sözlər də mürəkkəb sözlərin tərkibində işlənmişdir ki, slavyan komponentli nümunələrə “Kodeks”də rast gəlmirik.

Nəticə etibarilə mürəkkəbləşmə kontekstindən baxanda “Kodeks”dən fərqli olaraq QQM-də əksini tapan qıpçaqca daha dolğun, məzmunlu, formalaşmış və yazı ənənəsi təşəkkül tapmış dil təsiri bağışlayır.

ƏDƏBİYYAT

Argunşah, M. X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı, Codex Cumanicus'ta Geçen 'Ağır Sıy' Ve 'Sıy Tabu' İkillemeleri Üzerine 2019, 105-113

Cəfərov S. (1960) Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: ADU nəşriyyatı.

Clauson, G. (1972). An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish. – Oxford: Clarendon Press.

Hadi, H. (2005) Arın sözün özü (etimoloji) dərləmə sözlər / H.Hadi. – Təbriz (n. y.).

https://tr.wikipedia.org/wiki/Petrus_Chrysologus

Korkmaz, Z. (1992) Gramer Terimleri Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara,

Гаркавец А. Н. (2023). Кыпчакский словарь. По армянописьменным памятникам XVI-XVII веков. Изд. 4-е, перераб. – Алматы: БАУР. – KS

Quliyev İ. (2023). “Codex Cumanicus”da mürəkkəb sözlər və tərkibi feillər” // Filologiya məsələləri, № 8, 2019: 59-63

Quliyev İ. (2023). Codex Cumanicus və kuman dilinin leksikası. Bakı: Elm və təhsil.

Левитская Л.С., Дыбо, А.В. Рассадин, В.И. (2003). Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Л», «М», «Н», «П», «С» / Авт. Сл. Статей: Л.С.Левитская, А.В.Дыбо, В.И.Рассадин. – Москва: Наука,

Məmmədova, A.C. (2009). “Dədə Qorqud Kitabı”nın leksikası. Bakı: Nurlan.

Rəcəbli Ə. (2004). Göytürk dilinin leksikası. Bakı: Nurlan.

Seyidov Y. (2002). Azərbaycan dilinin qrammatikası Morfologiya (ikinci nəşr). Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı.

Şenyüz, F. (2017) Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinde İkillemeler // Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi Cilt:5, Sayı:12, Özel Sayı 57-67

Севортян Э.В. (1978). Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву 'Б'. АН СССР. Ин-т языкознания. М.: Наука.

Севортян, Э.В. (1974). Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные / Э.В. Севортян. – Москва: Наука.

Toparlı R., Vural H., Karaatlı R. (2007) Kıpçak Türkçesi Sözlüğü. Ankara: Öncü Basımevi. – KTS

Zeynalov F.R. (2008) “Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası”, I hissə, Bakı: “MBM” nəşriyyatı.